

“PÉ DE IMAXE”

Catro anos de pedagogía da imaxe

Miguel Vázquez Freire
Santiago de Compostela

A incorporación dos medios de comunicación de masas, e das novas tecnoloxías por eles usadas, ó currículo escolar, tanto desde o punto de vista da análise dos seus contidos, coma do coñecemento dos seus códigos lingüísticos, así como o recurso ós novos medios como instrumento didáctico, vén sendo unha reivindicación de sectores cada vez máis amplos do profesorado desde hai máis de vinte anos. Sen embargo, as institucións educativas reaccionan con lentitude fronte a este reclamo. O Congreso Internacional de Pedagogía da Imaxe “Pé de Imaxe” naceu hai catro anos -promovido por Nova Escola Galega e a Escola de Imaxe e Son da Coruña- co obxecto de dar resposta a este reto cada vez máis premente e irrenunciabile, erixíndose como lugar de encontro para a reflexión, o debate e o troco de experiencias.

OS TRES TEMPOS DUNHA HISTORIA BREVE

Nun artigo publicado, en colaboración con Manolo González, hai oito anos, faciamos un primeiro intento de elaborar unha breve historia do ensino da imaxe en Galicia. Propuñamos entón dividir esa historia en tres fases: unha primeira, que chamabamos o “tempo dos idealistas”; unha segunda, “tempo das institucións”; e, finalmente, unha terceira que denominabamos “tempo interrompido”.

O *tempo dos idealistas* sitúase nos anos setenta. Localizabamos por entón as primeiras experiencias de traballo coas imaxes nas aulas, debidas sempre a iniciativas voluntaristas de profesores illados, moitas veces diante da indiferencia e, ás veces, mesmo a oposición da Administración educativa ou das direccións dos centros.

O tempo das institucións pareceu marca-la súa hora cero en Galicia coa chegada, a finais de 1983, do xornalista Luis Alvarez Pousa á Dirección Xeral de Cultura. Alvarez Pousa pon en marcha o programa "A imaxe na Escola", que coordina Manuel González, dentro dun amplo grupo de medidas dirixidas a promover a expansión do sector audiovisual en Galicia.

Esas esperanzadoras perspectivas parecéronse amurchar coa chegada do tempo interrompido. Dous factores incidiron probablemente nesa interrupción: por unha parte, a crise política (substitución do Goberno do PP polo Goberno tripartito presidido polo socialista González Laxe); por outra, a posta en marcha da experimentación da Reforma educativa, iniciada durante o curso 1983-84. Unha e outra repercutiron no abandono da experiencia "A imaxe na Escola", sen que fose substituída por ningún outro tipo de iniciativa institucional ata a constitución, dentro do Gabinete da Reforma, do Equipo de Novos Medios. Constitución que, por outro lado, só no curso 1993-94 deu como froito o Programa experimental de Novos Medios Audiovisuales e Informáticos (NMAI), actualmente en proceso de aplicación.

UN CONGRESO REINVINDICATIVO

O Congreso Internacional de Pedagogía da Imaxe "Pé de Imaxe" naceu, por iniciativa dun grupo de ensinantes vencellados ó movemento de renovación pedagóxica Nova Escola

Galega, como un intento de ofrecer un lugar de encontro a cantos educadores, malia o desinterés da administración educativa, continuaban a experimentar coa imaxe nas aulas. Ofrece, pois, un espacio onde poder intertrocar experiencias, debater problemas e solucións e, desde logo, reivindicar medidas para incorporar ó currículo uns contidos que cada vez máis se fan indispensables dentro dunha concepción educativa aberta á realidade.

O lugar natural para un Congreso deste tipo non podía ser outro ca Escola de Imaxe e Son da Coruña, que desde o primeiro momento pasou a colaborar activamente na súa organización.

Para cumprí-los seus obxectivos, o Congreso estruturouse en tres modalidades de actividades. A primeira -os relatorios- responde á concepción tradicional dos Congresos, e aqueles corren a cargo de sinalados especialistas de Galicia, outras comunidades españolas e diversos países. A segunda -as comunicacións- tamén resulta habitual na tradición congresual, e neste espacio préstase sempre unha atención especial á presentación de experiencias de base realizadas nos centros educativos galegos.

Finalmente, a terceira responde máis ó concepto de Escola de Verán (o que xustifica que o Congreso se presente tamén baixo esta denominación). Dado que a formación en contidos e métodos de ensinanza audiovisual non está suficientemente contemplada nos programas de formación institucionais, "Pé de Imaxe" oferta ó profesorado obradoiros

que -dada a moi favorable acollida por parte dos asistentes- foron sendo ampliadados cada ano, ata pasar dos dous ofertados na primeira convocatoria do Congreso ós dezaseis entre os que se poderán escoller os que acudan ó IV Congreso.

O I Congreso tivo como eixe central dos traballos a análise da problemática de introducción da ensinanza dos medios audiovisuales no currículo. Neste sentido, resultou especialmente estimulante escoita-la experiencia dos sistemas educativos canadiano e australiano, expostas por dous calificados protagonistas. Rick Sepherd, vicepresidente da Asociación para a Alfabetización nos Medios de Toronto, e Robyn Quin, directora da Escola de Linguaxe e Medios de Comunicación da Edith Cowan University. Sepherd e Quin coincidiron en que nos seus respectivos países -onde o ensino dos medios está xa plenamente integrado nos curricula das escolas primarias e secundarias¹- a orixe desa integración estivo en movementos de base de profesores que obrigaron ás autoridades a aceptar esa integración. Sen dúbida, o caso australiano é o máis positivo: o estudo dos medios aparece integrado na área de linguaxe, supoñendo, na secundaria, o 25% do tempo total do currículo de inglés, e mantendo un carácter eminentemente práctico.

En contraste, a californiana Katleen Tyner explicou como o chama-

do "movemento de retorno ó básico", promovido polo goberno a comezos dos anos noventa, dificultou a continuidade das experiencias de ensino dos medios nas escolas estadounidenses, que de tódolos xeitos sempre tiveron un carácter eminentemente informal.

Roberto Aparici, da UNED, e representantes dos programas de medios audiovisuais dos equipos da Reforma de varias comunidades autonómicas, analizaron a situación española, cunhas conclusións á vez limitadas pero optimistas: a situación non era boa, pero a Reforma parecía abrir novas posibilidades para a definitiva introducción do ensino da imaxe nas aulas a través dos novos curricula.

A TELEVISIÓN E A EDUCACIÓN

Sen dúbida, entre tódolos medios de comunicación, desde o punto de vista da súa difusión e a súa capacidade de influencia, o medio rei é a televisión. Era, pois, obrigado que recibise unha atención especial nun Congreso sobre Pedagogía da Imaxe. No II Congreso, as posibilidades educativas da televisión foron obxecto de análise e debate, con aportacións críticas de diferente signo.

Elena Hermosillo, do grupo chileno CENECA, presentou as súas experiencias de traballo con grupos de base para a análise crítica das mensaxes tele-

1 Aínda que Sepherd precisou que en Canadá esta xeneralización só se dá plenamente no estado de Ontario

visivas, aplicando o chamado método de recepción activa. Agustín G. Matilla - director de programas educativos de Telemadrid- defendeu as posibilidades educativas da televisión, fronte ó progresivo deterioro dos contidos dos programas televisivos a partir da incorporación das cadeas privadas, e puxo como exemplo o programa de orientación ecolóxica "Ponte Verde". Nesa mesma dirección entrevistou Roberto Aparici, quen, non obstante, ó facer un percorrido pola principais experiencias de televisión educativa en España, non puido ofrecer un panorama demasiado alentador.

O enfoque máis criticamente negativo partiu da polemista Lolo Rico, ex directora de programas infantís de TVE. Esta defendeu a tese de que a televisión está a suplanta-lo papel tradicionalmente desempeñado polas nais. Esta "televisión-aia" ofrece uns contidos violentos e sexistas que, na súa opinión, están a formar uns individuos inmaduros, á vez que empobrece a linguaxe e dificulta o desenvolvemento da capacidade lectora.

Sen aceptar enteiramente as teses catastrofistas expostas por Lolo Rico, os asistentes ó II Congreso aprobaron unhas conclusións nas que se deixaba constancia de que

"existe un alto grao de consenso sobre o feito de que a aparición das televisións privadas no Estado español tivo un efecto devaluador deses contidos, ata o punto de que moitos falan de 'televisión lixo'".

Fronte a esta situación salientábase que " (o)s educadores debemos pronunciarnos contra esa degradación, na que está a xogar un relevante papel a progresiva tiranía da publicidade, auténtica 'programadora' actual da maioría das cadeas, incluídas as públicas". Reclamábase en consecuencia

"... a necesidade de xeneralizala alfabetización visual e a capacitación dos individuos para a lectura e análise críticas das mensaxes dos medios de comunicación de masas... Sen embargo, a introducción do estudo dos medios no sistema educativo segue a ser aínda insatisfactoria."

A reflexión sobre este proceso de introducción ocupou outro dos eixes dos traballos do II Congreso. De novo, púderonse escoitar exposicións sobre as experiencias noutros países -Peter Greenaway, de Australia; Costas Criticos, de Sudáfrica; e Douglas Morgenstern, de USA-; pero, sobre todo, suscitouse un amplo debate sobre as iniciativas que se estaban a adoptar no marco da Reforma.

REFORMA E ENSEÑANZA DOS MEDIOS

Elena Veiguela, directora dos Programas de Novas Tecnoloxías (PINTIC) do Ministerio de Educación, e Antonio Castela e Xosé Búa (coordinador da Área de Novos Medios e responsable de Medios Audiovisuais no Gabinete da Reforma Educativa da Consellería de Educación, respectiva-

mente) ofreceron os seus puntos de vista sobre o proceso de integración dos novos medios -audiovisuais e informáticos- nos currícula reformados, informando tamén das experiencias impulsadas polo MEC e a Consellería. O programa NMAI, do que se ten falado máis arriba, foi presentado publicamente con esta ocasión.

Non é este o lugar onde poder facer unha valoración polo miúdo da resposta que os currícula reformados dan á problemática da ensinanza da imaxe e a educación nos medios. Pero si pode ser pertinente adiantar algunhas notas.

En primeiro lugar, cómpre sinalar que nos deseños curriculares das diversas etapas educativas, ata o de agora difundidos en Galicia, non se contempla ningunha materia especificamente orientada ó estudio dos medios, ni sequera opcional, como sucedía coas EATP de Imaxe e Son ou de Fotografía, no actual Bacharelato. Non obstante, nun documento presentado ó 1º Congreso do Audiovisual Galego, Xosé Búa facía un amplo relato de referencias ós novos medios (incluía tamén os informáticos) nos novos currícula. Dese informe dedúcese que o modelo adoptado integra o estudio e uso dos medios como un contido (conceptual, procedemental e mesmo normativo) transdisciplinario.

Segundo a análise de Búa, obsérvanse referencias nos deseños curriculares das tres etapas educativas que xa contan con eles en Galicia (Educación Infantil, Educación Primaria e Educación Secundaria Obrigatoria; os deseños de Bacharelato están en proceso de edición²). Na EI, as referencias máis explícitas aparecen na área do Medio físico e social, de Aproximación á lecto-escritura e de Expresión plástica. Na EP, nas áreas de Lingua (tanto galega coma castelá), de Educación artística e de Coñecemento do medio. Na ESO, na área de Educación plástica e visual, de Lingua (galega e castelá), de Ciencias sociais e de Música.

Algunha destas referencias levan consigo un carácter indiscutiblemente anovador con respecto ós usos habituais na escola. Por poñer un exemplo particularmente relevante, nas indicacións para a avaliación do bloque "Lingua e medios de comunicación", dentro da área de Lingua e literaturas galegas, na EP, dise:

"O soporte sobre o que se levará a cabo a avaliación será sempre o propio medio, é dicir, artigos ou noticias reais da prensa, programas concretos de radio e televisión, historietas gráficas que poidan efectivamente ler, espectáculos ós que teñan asistido ou publicidade da que sexa factible o seu coñecemento e manipulación."

² No intre da redacción final deste artigo, os DCB do Bacharelato foron xa feitos públicos pola Consellería de Educación, pero non tivemos oportunidade de analizalos debidamente

Seguramente é aínda prematuro facer unha estimación do que pode significar isto para a definitiva integración do estudio dos medios e a ensinanza audiovisual no currículo escolar. A experiencia australiana, que, como sinalabamos antes, parece unha das que está a ofrecer resultados máis satisfactorios, optou por concentra-lo ensino dos medios esencialmente nunha soa materia. O risco de que os novos contidos se dilúan en varias áreas e materias tradicionais é que os mestres e mestras encargados de impartilas, ben por falta de formación ou de medios, ou ben por simple inercia, acaben ensinando o que sempre teñen ensinado. Sen dúbida, son precisos programas de formación adecuados, e a dotación de medios nos centros, para que o cambio sexa real.

Isto foi o que pareceron percibirlos asistentes ó II Congreso "Pé de Imaxe", que, nas conclusións elaboradas ó remate das sesións, despois de valorar como "indiscutiblemente positivo" a aparición de "contidos relacionados coa alfabetización visual e o estudio dos medios" nos currícula da Reforma, advertiron que esta medida

"precisa ser complementada mediante:

a) a capacitación dos profesores e profesoras nos novos contidos, xa que en caso contrario, agás excepcións, a meirande parte do profes-

rado tenderá a traballar preferentemente nos contidos tradicionais, nos que foi formada;

b) a dotación de recursos tecnolóxicos adecuados e suficientes, que garanten un nivel de calidade na imaxe digno;

c) a capacitación do profesorado no uso didáctico eficiente destes recursos,

d) a introducción de materias optativas específicas, de oferta obrigatoria en tódolos centros, sobre alfabetización visual e análise dos medios de comunicación de masas;

e) a creación de departamentos audiovisuais nos centros, que permitan o acceso doado ós medios, incluíndo a dotación de videotecas, fonotecas, etc."

A INVENCION DA REALIDADE

Un dos presupostos básicos, nos que coinciden a práctica totalidade de cantos teñen elaborado propostas de traballo sobre pedagogía da imaxe³, postula que a condición inicial imprescindible para que tal pedagogía sexa posible é o recoñecemento do carácter *construído* necesariamente implícito en toda a imaxe, fronte á *pretensión de realidade* (ou de simple e fiel "espello" ou "refle-

3 Pódense consultar, entre outros, Alonso e Matilla (1990), Aparici e García Matilla (1987), Campuzano Ruiz (1992), Ferrés (1994), Martín (1987), Masterman (1993)

xo" da realidade) con que aquela se presenta. Ou, dito doutro xeito, que toda imaxe, mesmo as que son resultado dun proceso de reprodución mecánica (a fotografía, a imaxe cinematográfica, a imaxe electrónica da televisión ou o video), é sempre unha forma de *representación*, e que como tal forma de representación está suxeita a uns *códigos*, tanto desde o punto de vista de quen produce ou constrúe esa representación (o "creador" da imaxe) como de quen a recibe (o espectador).

Unha pedagogía da imaxe cunha orientación crítica salienta especialmente a importancia de facer conscientes ós alumnos e alumnas deste carácter de construción codificada que posúen tódalas imaxes. Isto faise tanto máis preciso canto as novas tecnoloxías aplicadas sobre a imaxe (dixitalización, infografía, realidade virtual) están a potenciar ata graos insospeitados a capacidade de manipulación que sempre estivo presente nas chamadas mensaxes icónicas. A imaxe, en conclusión, non é a realidade; é, en todo caso, unha realidade que se inventa. Pero a súa capacidade de persuasión reside en boa medida en que as condicións desa invención a miúdo permanecen agachadas para os espectadores.

O Congreso de Pedagogía da Imaxe decidiu adoptar esta problemática como eixe de reflexión na súa terceira convocatoria (última das realizadas ata este intre), abrindo as súas sesións co lema "A realidade inventada".

Dentro deste marco, o fotógrafo e profesor da Facultade de Belas Artes de Pontevedra, Manuel Sendón, e a Decana da Facultade de Ciencias da Información da Universidade de Santiago de Compostela, Margarita Ledo Andión, centraron os seus relatorios sobre o xiro decisivo que se ten producido no fotodocumentalismo e na fotorrepostaxe xornalística nos últimos anos. Sendón chega a afirmar que o "vocabulario estético" do fotodocumentalismo histórico, caracterizado por un humanismo abstracto de denuncia, que se concretaba no retrato das condicións de vida das clases traballadoras ou dos pobos do Terceiro Mundo, está xa definitivamente esgotado. Aínda que con matices diferentes, Sendón e Ledo viñeron coincidir en que as novas técnicas de manipulación fotográfica definitivamente fan imposible xa toda crenza inxenua nun neutro obxectivismo fotográfico.

Xa no campo da televisión, o profesor da Universidade de Nottingham, Len Masterman, propuxo desenvolver unha experiencia de análise dun documental, a partir da cal deduciu unha conclusión semellante á que Sendón e Ledo tiñan formulado sobre o fotodocumentalismo: a maioría das producións audiovisuales do xénero documental orgánzanse sobre un suposto principio de realismo, pero de feito, coma calquera outra mensaxe dos medios, un documental *non presenta* a realidade senón que a *representa*⁴

4 Len Masterman é autor de varios libros con propostas para traballar na aula coas mensaxes dos medios. Na bibliografía recollémo-la única destas obras ata o de agora editada en castelán.

O mexicano Guillermo Orozco, profesor de Comunicación da Universidade Iberoamericana de México, ofrece unha mostra de manipulación da información televisiva dunha candente actualidade: como as principais cadeas de televisión mexicanas tiñan tratado o caso da rebelión indíxena de Chiapas, e como sectores populares e intelectuais reaccionaron contra o carácter tendencioso dese tratamento, esixindo e provocando un sensible cambio, á vez que construíndo as súas propias canles de comunicación alternativa⁵.

A convicción de que o desenvolvemento da condición "inventada" implícita en toda a imaxe constitúe un principio elemental de toda pedagogía da imaxe aparece tamén nas conclusións, que foron lidas no remate das sesións do III Congreso. No seu primeiro punto, estas conclusións proclaman:

"O perigo das imaxes emitidas polos medios de comunicación de masas está en que se presentan como simple reprodución da realidade. A primeira función do ensino dos medios consiste en mostra-lo seu carácter de construcións: os medios non reproducen a realidade, constrúena".

Despois de reitera-la reivindicación de que a introducción da educación

dos medios no currículo sexa acometida pola administración aducativa canto antes, acompaña de medidas de formación do profesorado e dotación de infraestructuras, as conclusións péchanse con tres puntos que coidamos paga a pena recoller integramente:

- Os ensinantes, en tanto que cidadáns, teñen ... o compromiso de advertir que o predominio da natureza puramente emocional e persuasiva das mensaxes dos medios en xeral, e moi en particular das mensaxes televisivas, constitúe un obstáculo para o desenvolvemento dunha cultura democrática.

- Isto agrávase na medida en que os contidos dos medios se fan depender en exclusiva dos intereses dos anunciantes, e na medida en que se están a producir fenómenos de concentración da propiedade dos medios en mans duns determinados empresarios, entre os cales o caso de Berlusconi en Italia é paradigmático.

- Nestas circunstancias, tendo en conta as características dos procesos de comunicación propios da nosa sociedade, a alfabetización audiovisual é un elemento imprescindible de alfabetización democrática.

5 Guillermo Orozco defende un modelo especial de educación crítica para a análise dos medios, que domina "educación para a recepción" (Ver bibliografía)

EDUCACIÓN, IMAXE E DEMOCRACIA

Creemos que non é en absoluto esaxerada esta última conclusión. Non é preciso aceptar en toda a súa extensión as teses catastrofistas sobre o carácter destructivo da cultura da televisión (cfr., p. ex., Postman, 1991), para aceptar que o progresivo predominio da comunicación audiovisual está indiscutiblemente orixinando novas formas culturais diversas, que non responden a un proxecto social conscientemente asumido, senón a simples procesos de mercado.

Agora ben, trala introducción das televisións privadas, as reservas contra o poder da televisión e as críticas contra os seus excesos téñense acrecentado. O debate arredor da chamada "televisión lixo", na nosa opinión, non debería derivar en tentacións censoras, senón na convicción de que é preciso formar espectadores críticos, unha condición indispensable para un cidadán autónomo nunha sociedade democrática.

"Pé de imaxe", desde a súa modestia, confía estar a contribuír a que ese ideal se poida chegar a cumprir⁶.

BIBLIOGRAFÍA

- Alonso, M , e Matilla, L (1990) *Imágenes en acción Análisis y práctica de la expresión audiovisual en la escuela activa* Madrid, Akal
- Aparici, R , e García Matilla, A (1987) *Lectura de imágenes* Madrid, Ed de la Torre
- Aparici, R (Coord) (1993) *La revolución de los medios audiovisuales*, Madrid, Ediciones de la Torre
- Bua, J (1993) *Novos medios nos deseños curriculares de Galicia*, Documento presentado ó Primeiro Congreso Audiovisual Galego
- Campuzano Ruiz, A (1992) *Tecnologías audiovisuales y educación*, Madrid, Akal
- Ferres, J (1994) *Televisión y educación*, Barcelona, Paidós
- González, M , e Vázquez, M (1986) " ensino da imaxe en Galicia Unha experiencia interrompida", *Revista Galega de Educación*, 2, pp 4-6
- González, M , e Vázquez, M (1987/88) "A imaxe na escola Una experiencia institucional d' introducción dels audiovisuals a l'aula" *Aula Vídeo*, pp 85-92
- Martin, M (1987) *Semiología de la imagen y pedagogía*, Madrid, Narcea
- Masterman, L (1993) *La enseñanza de los medios de comunicación*, Madrid, Ediciones de la Torre
- Orozco, G (Coord) (1994) *Televidencia Perspectivas para el análisis de los procesos de recepción televisiva*, Universidad Iberoamericana, México
- Postman, N (1991) *Divertirse hasta morir El discurso público en la era del "show business"*, Barcelona, Ed de la Tempestad

6 O IV Congreso de Pedagogía da Imaxe "Pé de Imaxe" celebrárase no vindeiro mes de xullo. Noutras páxinas desta mesma revista o lector pode atopar información da súa programación